

A Research on Chronology and Function of Qal'eh Geli Kaj in Qom

Rasoul Ahmadi¹ & Reza Mehrafarin² & Seyyed Rasoul Mousavi Haji³
(25-45)

Abstract

Qal'eh Geli Kaj site, located in 50 km northeast of Qom, with an area of about seven hectares, is one of the most important settlements in the historical period of Qom region. This site, which consists of two parts of the central castle and the remains of the settlement around it, is of special importance in archaeological studies and the history of Iranian architecture in terms of architectural features and various techniques of arch construction. Despite the scattered research that has been done about this site, there are still various questions about the dating, use and also the factors influencing the formation, development and abandonment of this place. The present study aims to answer the existing questions and ambiguities by using the archaeological evidence obtained from the superficial survey of the site and studying the written historical and geographical sources. Therefore, the method used in this research is based on historical analysis and data collection based on field and documentary studies. According to the results, the location of Qal'eh Geli Kaj, next to one of the sub-branches of the Silk Road (Isfahan to Rey road) and the need to provide the people's own and financial security of commercial caravans, have been among the main factors of this site's formation and development. In fact, the initial nucleus of Qal'eh Geli in the Parthian period was formed as a facility related to the communication road around it, and during the Sassanid period, as a result of the expansion of trade relations, it became a small town. With the arrival of Islam in Iran and following the recession of economic activities, living in Qal'eh Geli also declined for several centuries; but after the coming to power of the Seljuks and re-advert to trade affairs, with the reconstruction of the architectural structures of Qal'eh Geli and the construction of a stone caravanserai on its southeastern side, this town was rebuilt. The Seljuk settlement of Qal'eh Geli is not the last stage of settlement in there and according to archeological evidence, it was also used during the Ilkhanid and Safavid periods; but it has never regained its previous glory. Finally, with the construction of a new communication road between Qom and Tehran in 1882 AD Qal'eh Geli was also abandoned.

Keywords: Qom region, Qal'eh Geli Kaj, Archaeological Survey, Parthian- Sassanid architecture, the road of Isfahan to Rey.

doi
10.22059/jares.2020.240953.142471
Print ISSN: 2676-4288 - Online ISSN: 2251-9297
<https://jares.ut.ac.ir>

Received: 2, September, 2017; Accepted: 21, September, 2021

1. Corresponding Author Email: ahmadirasul1390@gmail.com
Ph. D. in Archaeology, Department of Archaeology, University of Mazandaran. Babolsar, Iran.
2. Professor, Department of Archaeology, University of Mazandaran. Babolsar, Iran.
3. Professor, Department of Archaeology, University of Mazandaran. Babolsar, Iran.

1. Introduction

The site of Qal'eh Geli, with an area of about seven hectares, is located 50 km northeast of Qom city and 1 km northeast of Mohammadabad Kaj village. Qal'eh Geli is one of the widest sites in the historical period of Qom plain, which is of special importance in terms of architectural features and various techniques of arch construction in archaeological studies and the history of Iranian architecture. Wolfram Kleiss visited Qal'eh Geli in 1981 AD and described it as a Sassanid castle that had been reused in the Islamic Middle Ages (Kleiss, 1981: 102-104). After Kleiss and in the spring of 1985 AD, as a result of excavations done by a group of Iranian archaeologists led by Yahya Kowsari, works from the Sassanid and Seljuk periods were identified in this place (Kowsari et.al, 1985). Despite the scattered researches that have been done about this site, there are still various questions about the chronology, use, and also the factors influencing the formation, development and abandonment of Qal'eh Geli. Hence, the present study aims to answer the existing questions and ambiguities by using the archaeological evidence obtained from the superficial survey of the site and studying the written historical and geographical sources. Therefore, the method used in this research is based on historical analysis and data collection based on field and documentary studies. Qal'eh Geli building consists of a high fence composed of brick and stratum, among which, the remains of brick and mud architecture, structures in three floors can be seen (Figure 1). The first floor of the building consists of a pentagonal fence with a length of approximately 140 meters and a width of 80 meters with a height of 6 meters, which is made of alternating rows of brick and stratum. Today, the remains of a circular tower with a height of 7.5 meters and an inner diameter of 4.5 meters can be seen in the middle of the southern side of the fence. Based on the available evidence, the outer fence has been annexed to the central structures of Qal'eh Geli; this can be clearly seen in the northern part of the castle and the connection of the fence to the tower located in the west of the main entrance. The architects of Qal'eh Geli, in the exterior of the studied fence, in order to implement the Static principles of building, used filpas that, contrary to their usual shape in Iranian architecture, in this place are observed in the form of triangular and solid protrusions (Figure 2). In the central part of the inner facade of the western side of the fence, an arch about 2 meters high with two brick platforms on both sides is seen. In this place, Zarbi, Roman and Chapileh methods have been simultaneously used in the execution of the arch. All arcs used in this arch are of the type of sharp Halochin Mazedaar (Figure 3a). This type of arch was very popular in Sassanid architecture and well-known examples of it can be seen in Chahartaq of Niasar (Pirnia, 2010: 116), Tāq Kasrā (Keall, 1989: 156) and the south porch of Takht-e Soleyman complex (Herman, 1994: 128; Nawman, 1995: 45). The mentioned fence has been repaired and rebuilt during different periods. The most obvious sign of this is the lack of connection between the walls and the different and weak clay texture of them compared to the original brick texture in the western wall of the outer fence (Figure 3b). The second floor of the Qal'eh Geli building includes structures surrounded by stratum -brick rampart with circular towers. In the middle part of the second floor of this castle, a courtyard-like space with rooms around it and a well in the center can be seen. According to the evidence, the pentagonal rampart, reinforced with seven massive rectangular towers, protected the third-floor structures. The main entrance of the castle is located in the northern part, in order to protect it, two rectangular towers have been built on both sides of the entrance. Kleiss, emphasizing the rectangular towers of the central structures, attributes this part of the castle to the Sassanid period (Kleiss, 1981: 102-104); while the available evidence of Parthian castles on the eastern and western borders of Iran indicates the use of towers with a right angle in this period. Examples near to Qal'eh Geli towers are seen in the Seleucid-Parthian structures of Arg-e-Bam (Adl et.al, 2007: 81-83; Adl et.al, 2014), Dura-Europos, Ai-Khanoum, Delvarzin Teppeh (Azarnoush, 2006), Mehrdad Kurt Fortress (Colledge, 1977), Qal'eh Chehel Borj and Qal'eh Sam Sistan (Scerrato, 1970). Apart from the shape of the towers, in several points of the inner spaces of the castle, various methods of arch building of the Parthian-Sassanid periods can be identified (Figure 4). In addition to the architectural works of Qal'eh Geli, the surface pottery inside it also indicates that the castle belongs to

the Parthian-Sassanid periods (Figure 5). However, due to the strategic location of Qal'eh Geli and its use until the late Islamic centuries, broken pieces of Seljuk-Safavid pottery can also be seen inside the castle (Figure 6 and Table 1). Outside the Qal'eh Geli and on the slopes of the northern and southern rock highlands, the ruins of stone buildings in an area of approximately 200×330 meters (66000 square meters) with a wide distribution of Parthian - Sassanid potteries until the late Islamic era can be seen. Based on the results of the analytical study of Qal'eh Geli site, it is inferred that the location of this castle next to one of the sub-branches of the Silk Road (Isfahan to Rey road) and the need to provide people's own and financial security of the Commercial caravans have been one of the main factors of its formation and development (Figure 7). In fact, the initial nucleus of Qal'eh Geli in the Parthian period was formed as a facility related to the communication road around it, and during the Sassanid period, as a result of the expansion of trade relations, it became a small town. It was during this period that the outer perimeter fence was annexed to the central structures of the castle. In the developed structure of the Sassanid period, Qal'eh Geli became the "Arg" of a complex in which a civilization was formed in the north, east, south and west. With the arrival of Islam in Iran and following the recession of economic activities, living in Qal'eh Geli also declined for several centuries; but with the coming to power of the Seljuk and a renewed focus on commercial affairs, with the reconstruction of the architectural structures of Qal'eh Geli and the construction of a stone caravanserai on its southeastern side, this town was rebuilt. The Seljuk settlement of this castle is not the last stage of settlement and according to the archeological evidence, it was also used during Ilkhanid and Safavid periods; but it has never regained its previous glory. Finally, with the construction of a new communication road between Qom and Tehran in 1882 AD, Qal'eh Geli was abandoned.

پژوهشی در گاهنگاری و کارکرد قلعه‌گلی کاج قم

رسول احمدی^۱

دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

رضا مهرآفرین

استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

سید رسول موسوی حاجی

استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

چکیده

محوطه قلعه‌گلی کاج، واقع در ۵۰ کیلومتری شمال‌شرقی شهر قم، با حدود هفت هکتار وسعت، یکی از مهم‌ترین استقرارهای دوران تاریخی منطقه قم محسوب می‌شود. این محوطه که متشکل از دو بخش قلعه‌ی مرکزی و بقایای استقراری پیرامون آن است از منظر ویژگی‌های معماری و تکنیک‌های متنوع اجرای قوس، در مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ معماری ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. علی‌رغم پژوهش‌های پراکنده‌ای که در مورد این محوطه صورت گرفته است، هنوز پرسش‌های متعددی در خصوص تاریخ‌گذاری، کاربری و همچنین عوامل مؤثر در تکوین، توسعه و متروک شدن این مکان مطرح است. پژوهش حاضر بر آن است تا با بهره‌گیری از شواهد باستان‌شناختی حاصل از پیمایش سطحی محوطه و مطالعه‌ی منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی، به پرسش‌ها و ابهامات موجود پاسخ مناسبی دهد؛ بنابراین، روش مورد استفاده در این پژوهش، مبتنی بر تحلیل تاریخی و گردآوری اطلاعات بر پایه‌ی مطالعات میدانی و اسنادی است. بر اساس نتایج، قرارگیری قلعه‌گلی کاج، در کنار یکی از شاخه‌های فرعی جاده ابریشم (راه اصفهان به ری) و لزوم تأمین امنیت جانی و مالی کاروان‌های تجاری، از جمله اصلی‌ترین عوامل شکل‌گیری و توسعه‌ی این محوطه بوده است. در حقیقت، هسته‌ی اولیه استقرار قلعه‌گلی در دوره‌ی اشکانی به صورت تأسیساتی مرتبط با راه ارتباطی پیرامون آن شکل گرفت و طی دوره‌ی ساسانی، در نتیجه‌ی گسترش روابط بازرگانی، به یک شهرک آباد تبدیل گردید. با ورود اسلام به ایران و در پی رکود فعالیت‌های اقتصادی، سکونت در قلعه‌گلی نیز به مدت چندین سده از رونق افتاد؛ اما با روی کار آمدن سلجوقیان و توجه مجدد به امور بازرگانی، با بازسازی ساختارهای معماری قلعه‌گلی و احداث کاروانسرای سنگی در جانب جنوب‌شرقی آن، این شهرک دوباره آباد گردید. استقرار سلجوقی قلعه‌گلی آخرین مرحله‌ی سکونت در آن نیست و به گواه مدارک باستان‌شناسی، در طول دوران ایلخانی و صفوی نیز مورد استفاده قرار گرفته است؛ لیکن هیچ‌گاه به مانند گذشته شکوه و عظمت خود را بازیافته است. سرانجام، با احداث راه ارتباطی جدید میان قم و تهران در سال ۱۳۰۰ ه. ق قلعه‌گلی نیز متروک گردید.

واژه‌های کلیدی: منطقه قم، قلعه‌گلی کاج، بررسی باستان‌شناختی، معماری اشکانی- ساسانی، راه اصفهان به ری.

۱. مقدمه

منطقه‌ی جغرافیایی قم با مساحتی بالغ بر ۱۱۵۲۶ کیلومتر مربع تقریباً در مرکز ایران و در غرب دشت کویر واقع گردیده است. منطقه‌ی مذکور از منظر ویژگی‌های زیست‌محیطی و فرهنگی، بخشی از حوزه‌ی فرهنگی-جغرافیایی فلات مرکزی ایران به شمار می‌رود. بر اساس نتایج حاصل از مطالعات باستان‌شناسی، به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص و قرارگیری در مسیر ارتباطات فرهنگی-بازرگانی حاشیه‌ی جنوب‌غربی کویر مرکزی با مناطق غرب، شمال، شمال‌غرب و شمال‌شرق کویر مرکزی و همچنین بخش‌های جنوبی سرزمین ایران، این منطقه به شکل مستقیم یا با واسطه، به‌عنوان حلقه‌ی ارتباطات فرهنگی مناطق مختلف، نقش مشهودی ایفا نموده است. با وجود اهمیت باستان‌شناسی منطقه‌ی جغرافیایی قم در طول دوران تاریخی، تاکنون مطالعات بسیار اندکی در خصوص استقرارهای دوران مذکور که در این حوزه‌ی فرهنگی واقع شدند، صورت گرفته است. فقدان چنین پژوهش‌هایی زمانی آشکار می‌گردد که بدانیم تا دهه‌های اخیر پیشینه‌ی تاریخی منطقه را به دوران اسلامی منتسب می‌ساختند. این در حالی

است که در نتیجه‌ی بررسی‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در این حوزه، محوطه‌های استقرار بسیاری از دوران تاریخی شناسایی گردیدند. با این حال، هیچ‌گاه آن‌چنان‌که شایسته است، جایگاه منطقه‌ی جغرافیایی قم در تحولات فرهنگی این برهه از تاریخ ایران شناسایی نشده است.

یکی از محوطه‌های مهم و ارزشمند دوران تاریخی که می‌تواند ما را در بازشناسی نقش و جایگاه منطقه‌ی قم در این برهه‌ی زمانی یاری رساند، قلعه‌گلی کاج است. این محوطه با وسعتی حدود هفت هکتار، در فاصله‌ی ۵۰ کیلومتری شمال‌شرقی شهر قم و یک کیلومتری شمال‌شرقی روستای محمدآباد کاج واقع شده است. قلعه‌گلی، یکی از وسیع‌ترین محوطه‌های دوران تاریخی دشت قم محسوب می‌شود که از منظر ویژگی‌های معماری و تکنیک‌های متنوع اجرای قوس، در مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ معماری ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بخش‌هایی از قلعه در سال ۱۳۶۳ خورشیدی، توسط حفاران غیرمجازی که با هدف دستیابی به گنج و با استفاده از ماشین‌آلات سنگین به جان آن افتاده بودند به شدت آسیب دیده است و سایر قسمت‌ها نیز با گذشت زمان از گزند تخریب در امان نماندند. گذشته از تمامی رویدادهای ناگواری که برای قلعه‌گلی رخ داده است، این مکان از منظر ویژگی‌های معماری و شیوه‌های متنوع اجرای قوس‌های آن در طول ادوار مختلف تاریخ ایران، از ارزشمندترین آثار شناخته شده در فلات مرکزی ایران محسوب می‌شود. با این وجود، تاکنون مطالعه‌ی مستقل و هدفمندی در خصوص این محوطه صورت نگرفته است. علی‌رغم پژوهش‌های پراکنده‌ای که در مورد این محوطه صورت گرفته است، هنوز پرسش‌های اساسی متعددی در خصوص تاریخ‌گذاری، کاربری و همچنین عوامل مؤثر در تکوین، توسعه و متروک شدن آن مطرح است.

پژوهش حاضر بر آن است تا با بهره‌گیری از شواهد باستان‌شناختی حاصل از پیمایش سطحی محوطه و مطالعه‌ی منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی که از قلعه‌گلی اطلاعاتی ارائه داده‌اند و در نهایت، استفاده از تصویر هوایی محوطه که پیش از تخریب گسترده آن تهیه شده است، به پرسش‌ها و ابهامات اساسی موجود پاسخ دهد؛ بنابراین، روش مورد استفاده در این پژوهش، مبتنی بر تحلیل تاریخی و گردآوری اطلاعات بر پایه‌ی مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است.

۲- پیشینه پژوهش

ولفرام کلایس نخستین باستان‌شناسی بود که در سال ۱۹۸۱ م ضمن بازدید از قلعه‌گلی، شرح مختصری به همراه پلان و تصاویری از بنا ارائه داده است. وی با توجه به فضاهای معماری بخش مرکزی قلعه (برج-های چهارگوش عظیم و ابعاد خشت‌های به‌کار رفته در ساختارهای این بخش) و بررسی سفال‌های سطحی، آن را قلعه‌ای ساسانی می‌داند که در قرون میانه‌ی اسلامی مجدداً مورد استفاده قرار گرفته است (Kleiss, 1981: 102-104). پس از گذشت چند سال از نخستین گزارش باستان‌شناسی ارائه شده از سوی کلایس و در بحبوحه‌ی جنگ تحمیلی (شهریور ۱۳۶۳ خورشیدی)، قلعه‌گلی توسط گروهی از افراد سودجو و با استفاده از ماشین‌آلات سنگین، به قصد دستیابی به گنج، به شدت تخریب شد. در نتیجه، به‌منظور جلوگیری از تخریب بیشتر ساختارهای قلعه، گروهی از کارشناسان مرکز باستان‌شناسی ایران به سرپرستی یحیی کوثری، به کاوش در محل پرداختند. هیأت مذکور با کاوش دو ترانشه‌ی (A و B) در داخل قلعه و ترانشه‌ی (C) در ارتفاعات صخره‌ای شمال آن، دقیقاً در مکان‌هایی که مورد توجه حفاران غیرمجاز بوده است، موفق به شناسایی آثاری از معماری و سفالگری دوران ساسانی و سلجوقی گردیدند.

از مهم‌ترین یافته‌های کاوش قلعه‌گلی می‌توان به سکه‌ای از شاپور سوم ساسانی (۳۸۸-۳۸۳ م) اشاره نمود که از داخل ترانشه‌ی (A) یافت گردید (کوثری و دیگران: ۱۳۶۴). پس از آن، در جریان بررسی‌های باستان‌شناسی جسته و گریخته‌ای که در منطقه صورت گرفته است، بارها از بقایای قلعه‌گلی بازدید به‌عمل آمده و بر اساس سفالینه‌های سطحی، آن را محوطه‌ای از دوره‌ی اشکانی دانسته‌اند که تا دوره‌ی صفوی مسکون بوده است (کابلی، ۱۳۷۸: ۸۸؛ عرب، ۱۳۸۴: ۱۱۲-۱۰۹؛ اتابکی، ۱۳۸۷؛ سرلک، ۱۳۹۴). علی‌رغم پژوهش‌های پراکنده‌ای که در مورد قلعه‌گلی صورت گرفته است، هنوز پرسش‌های مهمی در خصوص گاهنگاری، کاربری و همچنین عوامل مؤثر در تکوین، توسعه و متروک شدن آن مطرح است.

۳- بررسی باستان‌شناختی قلعه‌گلی کاج

قلعه‌گلی در فاصله‌ی ۵۰ کیلومتری شمال‌شرقی شهر قم و یک کیلومتری شمال‌شرقی روستای محمدآباد کاج، واقع شده است. در این قسمت و بر دامنه‌ی نخستین تپه‌های آهکی پس از روستای محمدآباد، آثار دو ساختمان تاریخی مخروبه برجاست؛ ساختمان نخست که دقیقاً کنار جاده‌ی کنونی قم-گرمسار قرار دارد، کاروانسرای معروف به قلعه‌سنگی، متعلق به دوران سلجوقی است که با استفاده از لاشه‌سنگ‌های ورقه‌ای موجود در محل ساخته شده است (عرب، ۱۳۸۵)؛ دیگری قلعه‌ای است عظیم که چون در احداث آن از مصالح خشت و چینه استفاده گردیده است، به قلعه‌گلی شهرت یافته است (احمدی، ۱۳۹۲: ۱۰۴؛ کابلی، ۱۳۷۸: ۸۸). قلعه‌گلی، پیش از آن که با رویکردی باستان‌شناسانه مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد، در طول چندین سده، از سوی تعدادی از جغرافیانگاران مسلمان و غربی مورد بازدید و معرفی قرار گرفته است. اصطخری و مقدسی در سده‌ی سوم و چهارم ه. ق از این مکان بازدید و از آن به‌عنوان یک آبادی متروک یاد کرده‌اند (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۸۶؛ المقدسی، ۱۳۶۱). آلفونس گابریل اتریشی نیز که در سال ۱۹۳۳ م و پس از گذشت چندین سده از ارائه‌ی گزارش‌های جغرافیانگاران صدر اسلام، در تلاش برای بازدید از دیرگچین بوده است، توصیف مختصری از ویرانه‌های قلعه‌گلی ارائه نموده و می‌نویسد: «در نزدیکی کاج، کاروانسرای قدیمی وجود داشت که مردم آن را قلعه سنگی می‌نامیدند، کمی بالاتر از دامنه کوهی نزدیک به قلعه سنگی، قلعه‌ای گلی در روی یک پی سنگی قرار داشت که از خشت خام بنا شده بود. گذشت زمان آسیب زیادی به آن رسانده بود، یک طرح کاملاً بی‌شکل امکان می‌داد که در مورد فرم گذشته آن حدس زده شود» (گابریل، ۱۳۷۱: ۶۰). احمد مستوفی، یکی از برجسته‌ترین جغرافیانگاران معاصر ایران ضمن بازدید از محل، در مورد قلعه‌گلی می‌نویسد:

«خرابه‌های قلعه‌گلی شامل یک دیوار بلند از خشت‌های ضخیم است، محوطه‌ای را محدود نموده و در وسط آن خرابه‌های خشتی و گلی بناهایی چند طبقه قرار داشته‌اند. در برج‌ها و پی‌ها، سنگ‌های ورقه ورقه آهکی برای استحکام به کار رفته ولی چون ساختمان به کلی فرو ریخته، قبل از کاوش دقیق نمی‌توان نقشه اصلی آن را روشن نمود، به هر حال خشت‌های قطور و بزرگ بدنه‌ها و پایه، ساختمان پیش از اسلام را می‌رسانند» (مستوفی، ۱۳۵۰: ۵۳).

ساختمان قلعه‌گلی شامل حصار بلندی مرکب از خشت و چینه و لاشه‌سنگ‌های ورقه‌ای است که در میان آن، بقایای معماری خشتی و گلی ساختارهایی در چند طبقه مشاهده می‌شود. قلعه مذکور، ۱۴۰ متر طول و ۸۰ متر عرض دارد و ارتفاع باقی‌مانده‌ی آثار آن در برخی نقاط از ۱۰ متر تجاوز می‌نماید. بنا در دامنه‌ی «پوزه‌کوه» که کوهی از نوع سنگ‌های متورق است، احداث شده است. با توجه به حجم وسیع تخریب و انباشت آوارهای حاصل از آن که در نتیجه‌ی فعالیت‌های طبیعی و به‌ویژه انسانی صورت گرفته است، تشخیص و تفکیک فضاهای قلعه، بسیار دشوار می‌نماید. با این حال، آن چنان که از بررسی وضع موجود و تصاویر هوایی و ماهواره‌ای پیداست، قلعه‌گلی، در ۳ طبقه‌ی مجزا احداث گردیده است (تصویر ۱).

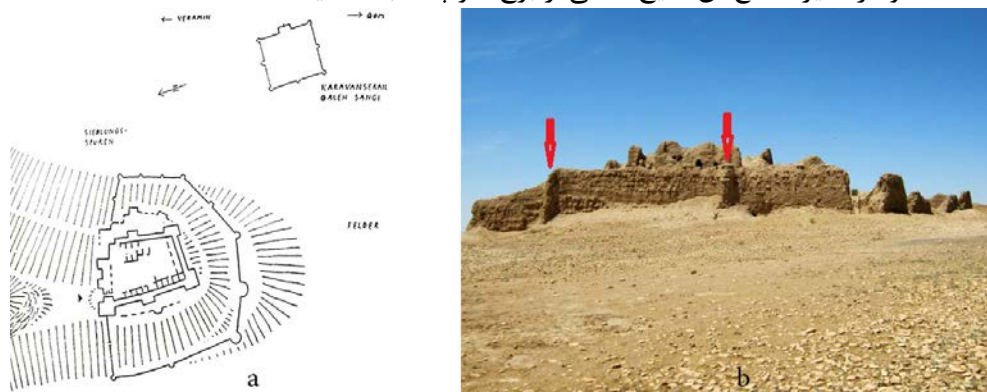
طبقه‌ی نخست، شامل حصاری پنج‌ضلعی به طول تقریبی ۱۴۰ متر و عرض ۸۰ متر با ارتفاع ۶ متر است که در ایجاد آن از ردیف‌های متناوب خشت و چینه و لاشه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک ورقه‌ای استفاده شده است. حصار مذکور دارای یک متر ضخامت است و آثار یک برج مدور به قطر درونی ۴/۵ متر تقریباً در قسمت میانی ضلع جنوبی آن دیده می‌شود که با گذشت زمان تخریب‌شده و در حال حاضر، ارتفاع باقی‌مانده آن ۷/۵ متر است.

تصویر ۱- a) عکس هوایی قلعه‌گلی (مأخذ: آرشیو سازمان نقشه‌برداری کشور)؛ b) دورنمای قلعه‌گلی، دید از جنوب شرق (مأخذ: نگارندگان).

Figure 1- a) Aerial photo of Qal'eh Geli (Source: The National Mapping Organization Archive); b) The perspective of the Qal'eh Geli, a view from the southeast (Source: Authors).

آن‌چنان که از شواهد موجود پیداست، حصار بیرونی به ساختارهای مرکزی قلعه‌گلی الحاق شده است، به‌گونه‌ای که دیوار بارو با ساختارهای مذکور «هشت و گیر» نیستند. این امر را به‌وضوح می‌توان در قسمت شمالی قلعه و محل اتصال حصار به برج واقع در غرب مدخل اصلی مشاهده نمود. معماران قلعه‌گلی، در نمای بیرونی حصار مورد بحث، در جهت اجرای اصول نیارشی ساختمان، از فیل‌پاهایی استفاده نمودند که برخلاف شکل معمول آن‌ها در معماری ایرانی، در این مکان به‌صورت پیش‌آمدگی‌های سه‌گوش و توپر مشاهده می‌شوند. کلایس در شناسایی و ترسیم این فیلپاها دچار خطا گردیده و آن‌ها را به صورت مدور و توخالی، به سان برج‌های کوچک ترسیم کرده است (Kleiss, 1981: 102). بر اساس شواهد موجود و خلاف تصور کلایس، هیچ‌یک از این فیلپاهای استفاده شده در باروی بیرونی قلعه مجوف و منحنی نیستند (تصویر ۲b). در حال حاضر، تنها دو عدد از این فیلپاها در ضلع جنوبی حصار قابل مشاهده است و در سایر اضلاع آن، هیچ نشانی از برج‌ها و پشت‌بندها نیست.

تصویر ۲: a) پلان قلعه‌گلی (Kleiss, 1981: 102); b) فیلیپ‌های موجود در حصار بیرونی قلعه (مأخذ: نگارندگان).
 Figure 2: a) The plan of the Qal'eh Geli (Kleiss, 1981: 102); b) Philpas in the outer fence of the castle (Source: Authors).

بر اساس ملاحظات کلایس، حصار بیرونی قلعه دارای یک دروازه در جبهه‌ی شمال‌غربی آن بوده است که در حال حاضر در نتیجه‌ی تخریب‌های صورت گرفته اثری از آن برجای نمانده است (Kleiss, 1981: 102). در قسمت مرکزی نمای درونی ضلع غربی حصار، طاق‌نمایی به ارتفاع حدود ۲ متر که دو سکوی خشتی در دو سوی آن قرار دارد، دیده می‌شود. این طاق‌نما از منظر شیوه‌های متنوعی که در اجرای قوس‌های آن به کار رفته حائز اهمیت فراوانی است. در این مکان، به‌طور هم‌زمان از شیوه‌های ضربی، رومی و چپله در اجرای طاق استفاده شده است و در واقع کلکسیون‌ی از شیوه‌های اجرای چفدهای ایرانی است. تمامی قوس‌های به کار رفته در این طاق‌نما از نوع مازهدار هلوچین تند است. این نوع قوس از نیم بیضی‌ای به دست می‌آید که فاصله‌ی نقاط کانونی آن برابر با دهانه است و به علت داشتن خیز کافی از استحکام قابل توجه‌ای برخوردار است (تصویر ۳a). این نوع از چفد در معماری دوران ساسانی رواج زیادی داشته است و نمونه‌های شناخته شده آن را می‌توان در چهارطاقی نیاسر (پیرنیا، ۱۳۸۹: ۱۱۶)، ایوان مدائن (Keall, 1989: 156)، ایوان جنوبی مجموعه تخت سلیمان (هرمان، ۱۳۷۳: ۱۲۸؛ ناومان، ۱۳۷۴: ۴۵) و در بیرونی‌ترین پوسته‌ی حصار محیطی مجموعه‌ی ارگ بم نیز که تعلق آن به اواخر دوره‌ی ساسانی و سده‌ی نخست هجری محرز شده است (عدل و دیگران، ۱۳۹۳) مشاهده نمود (بایگانی شخصی جودکی عزیزی).

تصویر ۳- a) قوس واقع در دیوار غربی حصار بیرونی قلعه‌گلی؛ b) عدم اتصال بخش‌های مختلف دیوار جبهه غربی حصار بیرونی به یکدیگر (مأخذ: نگارندگان).

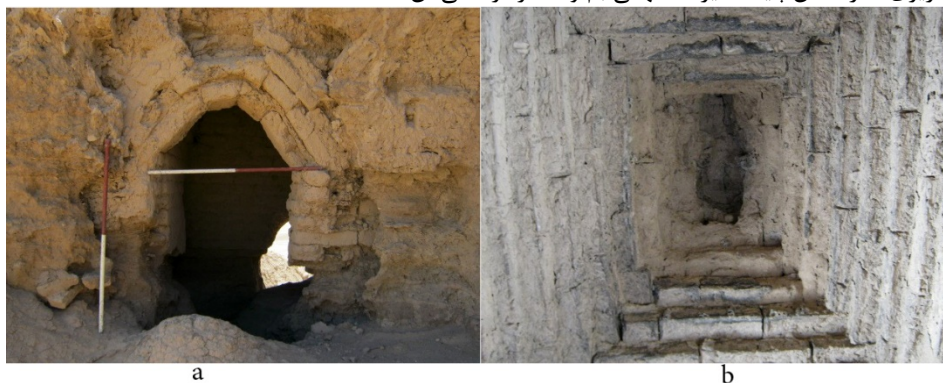
Figure 3- a) The arch located on the western wall of the outer fence of the Qal'eh Geli; b) Non-connection of different parts of the wall of the western front of the outer fence to each other (Source: Authors).

با توجه به شواهد موجود، حصار خارجی قلعه در طول ادوار مختلف و در اثر تخریب‌های مکرر توسط عوامل طبیعی و انسانی، مرمت و بازسازی شده است. بارزترین نشانه‌ی چنین امری، عدم اتصال دیوارها و بافت گلی متفاوت و سست آن‌ها نسبت به بافت خشتی اولیه در دیوار غربی حصار بیرونی است؛ به‌گونه‌ای که قسمت‌های جدیدتر با استفاده از ردیف‌های متناوب چینه و لاشه‌سنگ‌های ورقه‌ای به بدنه‌ی اصلی حصار الحاق شده است (تصویر ۳b). نکته‌ای که در پژوهش‌های پیشین و به‌طور ویژه در گزارش کلایس به آن توجه نشده است، تفکیک ساختارهای درونی بخش شرقی و غربی باروی مذکور از یکدیگر به وسیله‌ی دیواری خشتی-چینه‌ای به طول ۲۰ متر است. درون فضای غربی به استثنای بخش جنوب-غربی آن که آوار ناشی از تخریب سازه‌های موجود در این محل دیده می‌شود، در سایر قسمت‌ها آوار قابل توجه‌ای مشاهده نمی‌شود. احتمال می‌رود این قسمت از ساختارهای معماری قلعه، صحن رواق‌داری بوده است که به منظور نگهداری از احشام ساکنان آن و با کاربری اصطبل مورد استفاده قرار گرفته باشد. ساختارهایی با چنین کارکرد و ویژگی‌های معماری در جبهه‌ی شمالی مجموعه‌ی ارگ بم و در مجاورت

محل استقرار نظامیان و حاکم‌نشین آن در طول دوره‌های مختلف شناسایی شده است (جودکی عزیزی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۴۳، تصویر ۱۲). با توجه به حجم بالای آوار فضاهای محصور در ضلع شرقی حصار، در خصوص وضعیت ساختارهای موجود در آن اطلاع دقیقی در دست نیست. طبقه‌ی دوم ساختمان قلعه-گلی شامل ساختارهایی است که به مانند طبقه‌ی اول، توسط بارویی که فرم اولیه‌ی آن قابل تشخیص نیست و با استفاده از مصالح خشت و چینه ساخته شده، احاطه شدند. در قسمت جنوب‌شرقی بارویی مذکور، بقایای برج مدوری با مصالح خشت و چینه دیده می‌شود که با استفاده از لاشه‌سنگ‌های ورقه‌ای تراش‌خورده استحکام‌بخشی شده است. در قسمت میانی طبقه‌ی دوم قلعه‌گلی، فضایی مانند یک صحن مشاهده می‌شود که در اطراف آن اتاق‌هایی ساخته شده بود. در مرکز صحن مذکور، یک حلقه چاه که به‌منظور تأمین آب مورد نیاز قلعه‌نشینان حفر شده و در جریان کاوش محوطه شناسایی گردید، قرار دارد (کوثری و دیگران، ۱۳۶۴: ۳۶). به دلیل تخریب بیش از اندازه‌ی ساختارهای معماری طبقه‌ی سوم و حجم انبوه آوار شکل‌گرفته بر روی آن‌ها، نمی‌توان اطلاعات دقیقی از وضعیت آن به دست داد. لیکن با بهره‌گیری از عکس‌هوایی محوطه که در سال ۱۳۴۶ خورشیدی و پیش از تخریب وسیع آن توسط حفاران غیرمجاز برداشت گردیده است و تطبیق و تکمیل آن با پلانی که کلایس در ۱۹۸۰ م (۱۳۶۰ خورشیدی) ارائه داده است، می‌توان دریافت بارویی پنج‌ضلعی که با هفت برج عظیم چهارگوش تقویت شده بود، این بخش را محافظت می‌نموده است. ورودی اصلی قلعه در قسمت شمالی قرار داشته است که به‌منظور محافظت از آن، دو برج چهارگوش در دو سوی ورودی احداث شده است. تعدادی از این برج‌ها، از جمله برج واقع در ضلع غربی مدخل قلعه و برج‌های قسمت شمال‌شرقی آن، با استفاده از لاشه‌سنگ‌های ورقه‌ای استحکام‌بخشی شده‌اند.

این شیوه رسم معمول معماری قلعه‌ها و ساختارهای معماری ایرانی است که بر فراز تپه‌های صخره‌ای ساخته می‌شوند. علت آن به‌طور مشخص به عدم تجانس بافت گلین سازه‌ها و بستر صخره‌ای بازمی‌گردد؛ معماران با این شیوه معضل آبشستگی پای دیوارها را که در اثر باران‌های رگباری ایجاد می‌شد، مرتفع می‌ساختند. نام آن در ادبیات معماری ایرانی «ازاره» است و در مجموعه‌ی حاکم‌نشین ارگ بم که بر فراز تپه-صخره‌ای قرار گرفته و درعین حال بافت اصلی آن مصالح خشت است، به‌شیوه‌ای برابر با قلعه‌گلی کاج به‌طور عمومی سازه‌های خشتی ازاره‌ای سنگی دارند (مهریار، ۱۳۸۳: ۴۶). کلایس با تأکید ویژه بر برج‌های چهارگوش ساختارهای مرکزی، این بخش از قلعه را به دوره‌ی ساسانی منتسب می‌سازد، درحالی‌که شواهد موجود از قلعه‌های اشکانیان در مرزهای شرقی و غربی ایران بیانگر استفاده از برج‌های با شکل زاویه‌ی قائمه در این دوران است (فخار، ۱۳۷۸: ۳۰؛ پازوکی طرودی، ۱۳۷۶: ۸۰). در واقع، این برج‌های مکعبی رسم معمولی بوده است که از دوره‌ی سلوکی و اشکانی در معماری ایرانی فراگیر شد؛ اگرچه پیش از آن در بسیاری از قلاع اورارتو نیز به کار می‌رفتند، فراگیری آن در سده‌های سوم پیش از میلاد تا اواخر دوران اشکانی معمول شد؛ اما از این زمان به بعد و به‌طور ویژه در معماری ساسانی برج‌های استوانه‌ای یا نیم‌استوانه‌ای در معماری ایرانی مرسوم شد. نمونه‌های نزدیک به برج‌های قلعه‌گلی، در مجموعه‌ی ارگ بم هم دیده می‌شوند که گاهنگاری دقیق، آن‌ها را به اواخر دوره‌ی سلوکی و اوایل دوره‌ی اشکانی نسبت می‌دهد (عدل، ۱۳۸۶: ۸۳-۸۱؛ عدل و دیگران، ۱۳۹۳). در دوراروپوس، آی‌خانم، دلورزین تپه (آذرنوش، ۱۳۸۵)، دژ مهرداد کرت نسا (Colledge, 1977)، قلعه چهل برج و قلعه سام سیستان (Scerrato, 1970) هم نظیر

این برج‌ها دیده می‌شود که آن‌ها نیز به دوره‌ی سلوکی-اشکانی تعلق دارند. گذشته از برج‌ها، در چند نقطه از فضاهای درونی باروی قسمت مرکزی قلعه، می‌توان شیوه‌های بدیع و متنوع طاق‌زنی دوران اشکانی-ساسانی را شناسایی نمود. به‌عنوان نمونه می‌توان به شیوه‌ی اجرای قوس درگاه برج جانب جنوبی این طبقه اشاره نمود (تصویر ۴a). اجرای همانند این درگاه در نیش‌های کوچک با قوس تیزه‌دار، در قسمت عقب نمای طاق کسری به کار رفته است (Rether, 1939:513). همچنین نمونه‌ی مشابه این قوس، در پوسته‌ی بیرونی حصار محیطی مجموعه‌ی ارگ بم در کرمان، با خشت‌هایی با همین ابعاد که تعلق آن به دوره‌ی ساسانی محرز گردیده است، شناسایی شده است (عدل و دیگران، ۱۳۹۳؛ گفتگو با اسدالله جودکی عزیزی، کارشناس پایگاه میراث جهانی بم و منظر فرهنگی آن).

تصویر ۴- a) درگاه ورودی برج جنوبی طبقه فوقانی قلعه‌گلی؛ b) پوشش سقف برج جنوبی طبقه فوقانی (مأخذ: نگارندگان).
Figure 4- a) The entrance gate of the south tower of the upper floor of Qal'eh Geli; b) The cover of the south tower roof of the upper floor (Source: Authors).

معماران قلعه‌گلی، در قسمت داخلی برج مذکور از پوششی هرمی در قسمت سقف آن بهره برده‌اند (تصویر ۴b). گرچه پوشش فضایی از معماری دوران پیش از اسلام با این شیوه‌ی اجرا تاکنون گزارش نشده است، لیکن، می‌توان نحوه‌ی اجرای گوشه‌سازی‌های گنبد چارتاکی «بازه هور» متعلق به اواخر دوره‌ی اشکانی واقع در مسیر نیشابور به خواف را، به آن نزدیک دانست (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۱۷). در بازه‌ی هور نیز معمار با رج‌چین کردن چند عدد چوب توانسته است مقطع چهارگوش زمینه را به هشت‌گوش تبدیل کند. معمار قلعه‌گلی با توانایی و تسلطی که در اجرای عناصر معماری داشته است، توانسته با همین تکنیک، چهار رج‌چین خشتی را تا اندازه‌ای از چهار سمت ارتفاع دهد که در مرکز باهم «پا تو پا» شوند و به این ترتیب توانسته پوشش فضا را کامل کند. این شیوه‌ی اجرا در واقع پیش‌درآمدی است برآن‌چه معماران دوره‌ی اسلامی به‌ویژه در سده‌های متأخر، در رسم و اجرای طاق‌های «چهارگرده پوش» بدان دست یافتند و در مجموعه‌ی ارگ بم در کرمان به فراوانی از آن بهره گرفتند. نمی‌توان تردید کرد شیوه‌ی «گردچین» که در پوشش برخی از فضاها در معماری ایرانی به کار رفته است، برگرفته از چنین فن‌آوری اندیشمندانه‌ای است. در این شیوه‌ها، معماران چند «گره» رج بالایی خشت را از لایه‌ی زیرین پیش می‌نشانند؛ بدیهی است که با تکرار آن خشت‌های چهارسوی دیوار در نقطه‌ای باهم به تلاقی می‌رسند، بدون اینکه جنبه‌های «نیارشی» سازه‌ها دچار کمترین وضعی بشود. به این ترتیب پوشش فضا بدون بهره از ستون تأمین می‌شد. نمونه‌ی قلعه‌گلی و احياناً دیگر موارد متقارن، نخستین تلاش معماران ایرانی را در اجرای این‌گونه پوشش‌ها نشان می‌دهند که از این جنبه بسیار مهم و قابل‌توجه است. علاوه بر آثار معماری ارزشمند قلعه‌گلی، سفالینه‌های سطحی داخل آن نیز بیانگر تعلق قلعه به دوران اشکانی-ساسانی است؛ چنان‌که در بررسی سطحی محوطه، تعدادی سفال کلینکی که از شاخصه‌های فرهنگی

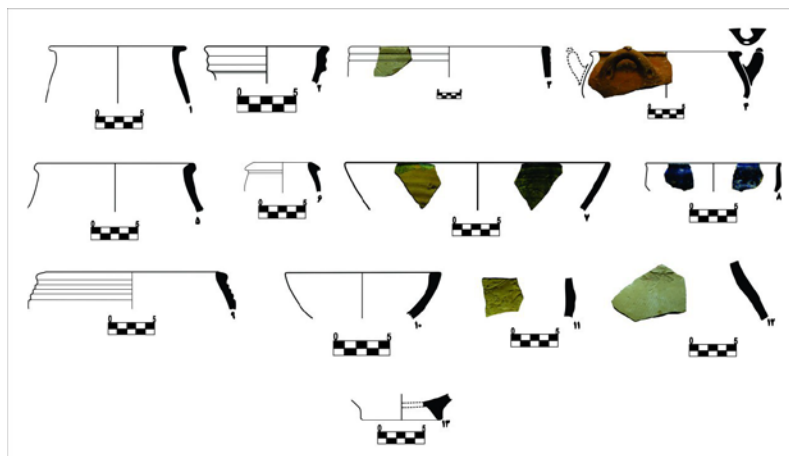
اواسط دوره‌ی اشکانی در غرب ایران است (هرینک، ۱۳۷۶؛ نیکنامی و دیگران، ۱۳۸۵؛ محمدی‌فر، ۱۳۸۷). شناسایی گردید (تصویر ۵). با این حال، با توجه به موقعیت استراتژیک قلعه‌گلی و استحکام آثار ساختمانی آن، استفاده از آن تا سده‌های متأخر اسلامی نیز استمرار داشته است و در داخل فضاهای قلعه، قطعات شکسته سفال‌های دوران اسلامی (از دوران سلجوقی تا دوره‌ی صفوی) به‌وفور مشاهده می‌گردد (احمدی، ۱۳۹۲: ۱۱۳).

تصویر ۵- قطعات سفال کلینکی پراکنده در سطح قلعه (مأخذ: نگارندگان).

Figure 5 - Clinky pottery pieces scattered on the surface of the castle (Source: Authors).

خارج از قلعه‌گلی و در دامنه‌های ارتفاعات صخره‌ای شمالی و جنوبی آن، آثار ساختمان‌های مخروطه‌ی سنگی در محوطه‌ای به وسعت تقریبی ۲۰۰ × ۳۳۰ متر (۶۶۰۰۰ مترمربع) دیده می‌شود. آنچه در پیمایش سطحی محوطه‌ی مذکور جلب توجه می‌نماید، پراکندگی گسترده‌ی سفال‌های دوران اشکانی و ساسانی و حجم بسیار محدود سفال‌های دوران اسلامی است. توجه به این بخش از استقرار پیرامونی قلعه‌گلی از آن جهت حائز اهمیت است که می‌تواند در شناسایی دوره‌های اصلی استقرار و همچنین کاربری سازه‌ی مذکور راهگشا گردد. چنان‌که گذشت، با مطالعه‌ی سازه‌های معماری و سفال‌های سطحی محوطه‌ی قلعه‌گلی، سه دوره‌ی اصلی استقرار اشکانی، ساسانی و سلجوقی قابل شناسایی است (تصویر ۶ و جدول ۱).

تصویر ۶- نمونه سفال‌های شاخص قلعه‌گلی (مأخذ: نگارندگان).

Figure 6- The sample of Qal'eh Geli index potteries (Source: Authors).

از طریق بررسی پراکندگی سفال‌های ادوار مختلف تاریخی، داخل و خارج از قلعه، چنین استنباط می‌شود که هسته‌ی اولیه‌ی قلعه در دوره‌ی اشکانی ایجاد گردیده و در طول دوره‌ی ساسانی ساختمان‌هایی در ضلع شمالی قلعه و بر روی صخره‌ی مشرف بر آن ایجاد شده است. در همین دوره بود که حصار

محیطی بیرونی به ساختارهای مرکزی قلعه الحاق شد. این حصار بیرونی هویتی جدید به اثر بخشید. به‌طور مشخص دیگر نمی‌توان قلعه‌گلی را در دوره‌ی ساسانی قلعه‌ای مجرد تلقی کرد؛ چراکه همانند ساختار قلعه‌های تاریخی سایر مناطق ایران که هسته‌ی نخستین بسیاری از شهرها شدند و از بخش‌های سه‌گانه‌ی «ارگ»، «شارستان» و «ربض» قسمت ارگ آن‌ها را تشکیل می‌دادند، در ساختار توسعه‌یافته‌ی دوره‌ی ساسانی، قلعه‌گلی «ارگ» مجموعه‌ای شد که شارستانی در شمال، شرق، جنوب و غرب آن شکل گرفت. این ویژگی نیز به‌طور مشخص قابل‌مقایسه با مجموعه‌ی ارگ بم است که در دوران پیش از هخامنشی تا دوره‌ی سلوکی ساختاری مجرد از یک قلعه بود که بر فراز تپه-صخره‌ای قرار داشت؛ در دوره‌ی سلوکی شارستانی در سمت‌های شرق، غرب و جنوب آن بر پاشد.

جدول ۱- ویژگی‌های فنی نمونه سفال‌های شاخص قلعه‌گلی.

Table 1- Technical characteristics of the index potteri essample of Qal'eh Geli.

ردیف	ویژگی‌های فنی (نوع قطعه، رنگ خمیره، شاموت، نوع ساخت، پخت، پوشش، تزئین)	قدمت	منبع مقایسه
۱	لبه، قرمز، شن و آهک، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش	اشکانی	هرینک، ۱۳۷۶: شکل ۵؛ ۱۶؛ علائی، ۱۳۹۴: شکل ۳
۲	لبه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش	اشکانی	محمدی‌فر، ۱۳۸۴: لوحه ۱۲، طرح ۱۵
۳	لبه، نخودی، کاه، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش، نقش کنده هندسی	اشکانی-ساسانی	-
۴	لبه و دسته، قرمز، ماسه و آهک، دست‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش	اشکانی-ساسانی	-
۵	لبه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش	ساسانی	Azarnoush, 1994, Fig 190:d منتظر ظهوری، ۱۳۹۰: ۱۷۹، طرح ۴
۶	لبه، نخودی، آهک و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش	ساسانی	Keal, 1981, fig16;21
۷	لبه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب سبز رنگ در جداره داخلی و قسمت لبه دیواره خارجی، نقاشی زیر لعاب	قرن ۷ ه. ق	موسوی حاجی، ۱۳۸۲، شکل ۲۸، تصویر ۱۲
۸	لبه، خمیر چینی، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب لاجوردی در جداره داخلی و خارجی	قرن ۶ و ۷ ه. ق	چوبک، ۱۳۹۱: تصویر ۳۶
۹	لبه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، بدون پوشش	قرن ۶ و ۷ ه. ق	-
۱۰	لبه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب عسلی در جداره درونی	-	-
۱۱	بدنه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، نقش قالبی	قرن ۶ و ۷ ه. ق	چوبک، ۱۳۹۱: ۹۰
۱۲	بدنه، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، نقش کنده و داغدار	قرن ۶ و ۷ ه. ق	-
۱۳	کف، نخودی، شن و ماسه، چرخ‌ساز، پخت کافی، لعاب آبی رنگ در جداره داخلی و خارجی	قرن ۶ و ۷ ه. ق	چوبک، ۱۳۹۱: تصویر ۳۵

بنابراین آنچه در ابتدا به‌صورت قلعه‌ای مجرد در موقعیت قلعه‌گلی شکل گرفت، در دوره‌های بعد به منزله‌ی یک شهرک مقام یافت. با روی کار آمدن سلجوقیان و پس از یک دوره‌ی فترت چند صدساله، ساختارهای معماری قلعه‌گلی بازسازی و مجدداً مسکون گردیده است. در همین دوره بود که کاروانسرای قلعه‌سنگی در جبهه‌ی جنوب‌شرقی قلعه‌گلی احداث گردید (عرب، ۱۳۸۵). در تأیید مطلب اخیر، مؤلف نسائم الاحرار در سال ۷۲۵ ه. ق در شرح خدمات معین‌الدین ابونصر کاشی، وزیر سلطان سنجر سلجوقی (۵۱۱-۵۵۲ ه. ق) می‌نویسد:

«وزیر معین‌الدین در وضع قوانین پسندیده و رفع رسوم ذمیمه بکوشید و آثار خیر و نام نیکو یادگار گذاشت و بقاع خیر بسیار در ممالک بنا فرمود و از مشایخ ابواب‌البر آن وزیر رباط قهرود است و رباط

احمدآباد و رباط دیرگچین و صلاح راه و شارع دیرگچین که میان ری و قم است به گچ و سنگ و دیر کاج که ملک ابوالعباس ضبی بوده، وزیر معین‌الدین از ورثه نظام الملک خریده بدان وقف کرده ...» (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۶۸).

استقرار سلجوقی قلعه‌گلی آخرین مرحله‌ی سکونت در آن نیست و به گواه مدارک باستان‌شناسی، در طول دوران ایلخانی و صفوی نیز مورد استفاده قرار گرفته است؛ لیکن هیچ‌گاه به مانند گذشته شکوه و عظمت خود را بازیافته است. همان‌گونه که پیشتر ذکر گردید، گذشته از گاهنگاری قلعه‌گلی، دو پرسش اساسی دیگر در خصوص این مکان مطرح است: ۱- چه عامل یا عواملی موجب شکل‌گیری، توسعه و متروک شدن محوطه قلعه‌گلی شده است؟ ۲- با توجه به وسعت چشمگیر و ساختار معماری منحصر به فرد قلعه‌گلی، چه نوع کاربری را می‌توان برای آن متصور بود؟

۴- بررسی راه‌های ارتباطی فلات مرکزی ایران؛ از منظر شواهد باستان‌شناختی و منابع تاریخی

بی‌تردید، راه‌ها یکی از عوامل عمده‌ی پیشرفت و تکامل فرهنگ بشری به شمار می‌آیند و در طول تاریخ مبادلات فرهنگی-اقتصادی صورت گرفته میان جوامع بر بستر راه‌ها، اشاعه‌ی علوم و فنون، صنایع و شکوفایی اقتصادی را در پی داشته است. نخستین نشانه‌های مبادله‌ی کالا، فرهنگ و فناوری در جهان را می‌بایست در مسیر جاده‌ی ابریشم (جاده‌ی لاجورد یا بزرگراه خراسان) جستجو کرد. جاده‌ی ابریشم شاهراه ارتباطی زمینی به طول حدودی هشت هزار کیلومتر بوده است که شرق و غرب آسیا را به هم پیوند می‌داد و امتداد آن تا رم نیز می‌رسید. این جاده، راه‌های فرعی بسیاری داشت که طول آن‌ها با توجه به مسیری که انتخاب می‌شد بین شش هزار و چهارصد تا ده هزار کیلومتر متغیر بود (گلجان، ۱۳۸۳: ۱۰۱). دادوستد در این مسیر فرمانطقه‌ای از بخش‌های شرقی چین آغاز و با گذر از مناطق گوناگونی چون ایران به کشورهای اروپایی چون یونان و روم منتهی می‌گردید. بخش زیادی از این جاده از داخل سرزمین ایران عبور می‌نمود و کشور ایران بهترین و آسان‌ترین مسیر میان شرق و غرب این راه به شمار می‌آمد (ریاضی، ۱۳۷۴: ۴۹). در این میان، منطقه فلات مرکزی، به سبب موقعیت جغرافیایی خاص آن از اهمیت به‌سزایی برخوردار است؛ زیرا در طول ادوار مذکور، مسیر اصلی ارتباط میان غرب ایران و بین‌النهرین با شمال‌شرق ایران، افغانستان و چین بوده است.

مطالعات امروزی درباره‌ی فلات مرکزی ایران، بیانگر این امر هستند که جاده‌های کنونی منطقه، تنها راه‌های ارتباطی مورد استفاده بوده‌اند (ریاضی، ۱۳۷۴: ۴۹؛ پیرنیا و افسر، ۱۳۵۰: ۱۷؛ Majidzadeh, 1982:60). یکی از مهم‌ترین راه‌های فلات مرکزی که از نظر بازرگانی و نظامی در مسافت‌های طولانی همواره از اهمیت سوق‌الجیشی فراوانی برخوردار بود، راهی است که با جهت جنوبی-شمالی، استان‌های جنوب‌غرب ایران یعنی خوزستان و فارس را از طریق اصفهان، کاشان و قم به ری و از آنجا در مسیر شرق به افغانستان متصل می‌کرده است (مجیدزاده، ۱۳۶۶: ۳-۲ و ریاضی، ۱۳۷۴: ۴۹). شرح مختصری که از مسیر فوق گذشت، نشان از اهمیت ارتباطی منطقه‌ی قم و انشعاب راه‌های عمده‌ی تجاری فلات مرکزی ایران از این بخش است. با مراجعه به منابع جغرافیایی صدر اسلام و تطبیق آن‌ها با شواهد باستان‌شناسی، می‌توان جزئیات بیشتری در خصوص این مسیر کسب و ارائه نمود. بر همین اساس، منطقه‌ی جغرافیایی قم، از دیرباز به‌واسطه‌ی قرارگیری در میان مراکز شهری مهمی چون ری، اصفهان، همدان و ساوه، از نظر

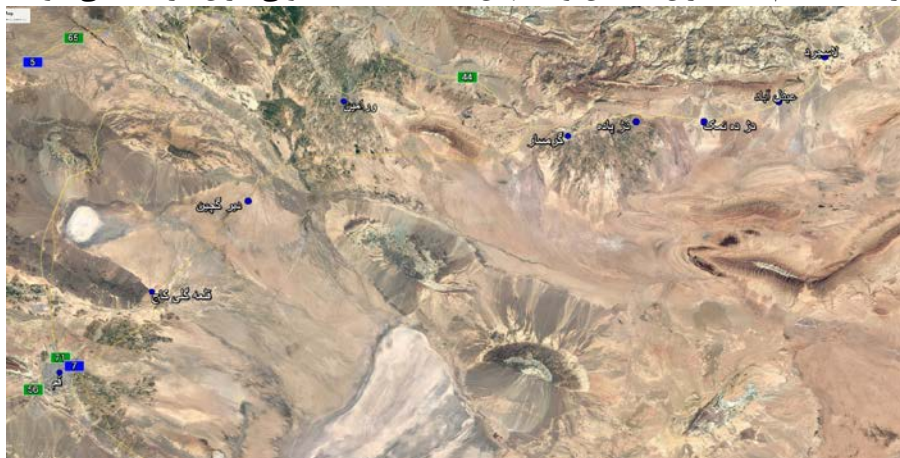
ارتباطی اهمیت بسزایی داشته است؛ چنان‌که در سده‌ی سوم ه. ق، شش راه ارتباطی مهم به مناطق خراسان، ساوه، آوه، همدان، عراق، جبال قم و کاشان از آن منشعب می‌شده است (قمی، ۱۳۶۱: ۲۶-۲۷). بالتبع، عبور راه‌های ارتباطی مهم از قم، به‌ویژه در طول دوران تاریخی، موجب شکوفایی اقتصادی و توسعه‌ی سکونتگاه‌های آن گردیده است. منابع جغرافیایی و گاه متون تاریخی سده‌های نخستین اسلامی، مهم‌ترین راه ارتباطی منطقه را راه اصفهان به ری (بالعکس) ذکر کرده و به بیان منازل این راه پرداختند (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۸۷؛ گابریل، ۱۳۷۱: ۶۰؛ مستوفی، ۱۳۵۰: ۶۲، قمی، ۱۳۶۱: ۸۷-۸۶، Shokoohy, 1983: 446). اهمیت این گزارش‌ها در آن است که با شرحی که از منازل و مسافت‌های جاده‌های این منطقه و شرایط زیست‌محیطی و انسانی حاکم بر آن‌ها ارائه می‌دهند، می‌توان به درک بهتر و تفسیر دقیق‌تر شواهد باستان‌شناسی پیرامون این جاده‌ها دست یافت.

جاده‌ی مذکور که از اصفهان آغاز می‌گشت، پس از طی چند منزل به کاشان و سپس ده گبران در یک منزلی قم و در ادامه‌ی مسیر، به شهر قم می‌رسید (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۴۳). راه قدیمی قم به ری، راهی بود که از دروازه‌ی ری شهر قم به سمت ری می‌رفته است (بی‌نا، ۱۳۸۳: ۲۵۷). این راه به موازات رودخانه‌ی قمرود و در حاشیه‌ی شرقی آن به طرف دهستان قمرود کشیده می‌شد. آنگاه پس از عبور از شرق قلعه‌ی سلطان باجی و روستاهای ملک‌آباد و هجده دانگه به پل دلاک در حاشیه‌ی رودخانه قره‌چای می‌رسید (عرب، ۱۳۸۶: ۹۷). چهار کیلومتر پس از پل دلاک به سمت مسیله، در برابر گردنه‌ای که به محمدآباد می‌رود، آثار یک پل مخروبه بسیار قدیمی به نام پل شکسته قرار دارد. با توجه به تکنیک ساخت و مصالح به‌کاررفته در این پل، به نظر بنای اولیه‌ی آن به روزگار ساسانیان بازمی‌گردد (مستوفی، ۱۳۵۰: ۵۲). پس از عبور از آبادی محمدآباد کاج، در پای اولین تپه‌های آهکی به سمت شمال‌شرقی، آثار دو ساختمان تاریخی مخروبه با نام‌های قلعه‌سنگی (از دوره‌ی سلجوقی) و قلعه‌گلی (دوران اشکانی-ساسانی) قرار دارد. در دست راست آخرین تپه‌ی شمالی این بخش، آثار یک راه سنگ‌فرش قدیمی است که اهالی محل به آن سد می‌گویند. به خط مستقیم، این راه به تنگه‌ی بین حوض‌مره و حوض سلطان می‌رسد. از تنگه‌ی حوض راه به سمت راست پیچیده و در مخروط‌افکنه‌ی رود شور به قلعه‌ی مخروبه‌ی دیر (مقصود دیرگچین است) می‌رسد و امتداد این مسیر به سمت شمال، از طریق دولت‌آباد به ورامین می‌رود (همان: ۵۳-۵۴).

بقایای پل شکسته‌ی قمرود، قلعه‌گلی محمدآباد کاج و مجموعه بناهای دیرگچین که جملگی از تأسیسات وابسته به راه در دوران اشکانی و ساسانی هستند، بیانگر وجود راهی تاریخی میان ری و اصفهان است. این جاده با توجه به اهمیت سوق‌الجیشی آن، در دوران اسلامی نیز بازسازی و مورد استفاده قرار گرفته است. نوشته‌های عموم جغرافیانگاران سده‌های سوم و چهارم ه. ق، از این راه و منازل آن توصیف ناروشنی به دست می‌دهند (همان: ۵۴-۵۵؛ اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۸۷-۱۸۶؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۴۳؛ المقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰۰). به‌طور نمونه، ابن خردادبه در توصیف مسافت و منازل میان راه اصفهان به ری می‌نویسد:

«از یهودیه تا برخوار سه فرسخ، از برخوار تا رباط وز هفت فرسخ، از رباط وز تا انبارز پنج فرسخ، از انبارز تا اضعافه شش فرسخ، از اضعافه تا دفار چهار فرسخ، از دفار تا باذ پنج فرسخ، از باذ تا ابروز پنج فرسخ، از ابروز تا حواضر هفت فرسخ، از حواضر تا مقطعه پنج فرسخ، از مقطعه تا قارص نه فرسخ، از قارص تا قم شش فرسخ، از قارص تا دیر هفت فرسخ، از دیر تا دزه هفت فرسخ، از دزه تا ری هفت فرسخ است» (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۴۳).

محل قارص به ظاهر همان کاج است که از آنجا منزل بعدی دیر گچین بوده است (مستوفی، ۱۳۵۰: ۵۶-۵۵). با استناد بر شرحی که از منازل راه اصفهان به ری و شواهد باستان‌شناسی مجاور آن گذشت (اعم از قلعه‌ها، کاروانسراها و پل‌های تاریخی) و تطبیق آن با وضعیت کلی راه‌های ارتباطی فلات مرکزی ایران، می‌توان این‌گونه اظهار داشت که برخلاف باور موجود، منطقه‌ی قم در طول دوران تاریخی تنها اتصال‌دهنده ایالات جنوبی سرزمین ایران به بخش‌های شمالی نبوده است؛ بلکه یکی از شاخه‌های فرعی جاده‌ی ابریشم که مسلماً مسیر را کوتاه‌تر می‌کرد، از این محل عبور می‌نمود. در واقع، موقعیت مکانی قلعه‌گلی به‌گونه‌ای بوده است که علاوه بر استفاده‌ی کاروان‌هایی که در مسیر شمال به جنوب (و بالعکس) تردد می‌نمودند، کاروان‌هایی که در مسیر شرق به غرب (و بالعکس) در مسافت بودند نیز از آنجا عبور می‌کردند و از امکانات رفاهی موجود در محل استفاده می‌نمودند. چنان‌که کاروان‌های تجاری که از سمت اصفهان قصد سفر به خراسان را داشتند، با گذر از قم و سپس منازل قلعه‌گلی کاج و دیرگچین با تغییر مسیری در جهت شرقی، به سمت گرمسار و منزلگاه‌های پاده، دهنمک، عبدالآباد، لاسجرد (نیکنامی و ده‌پهلوان: ۱۳۹۲)، سمنان و درنهایت راهی خراسان می‌گردیدند (تصویر ۷). همچنین، کاروان‌هایی که از دامغان و گرمسار قصد عزیمت به غرب ایران و سپس بین‌النهرین را داشتند، پس از طی مسیر شرقی-غربی تا گرمسار، با تغییر جهت و گذر از دیرگچین و قلعه‌گلی، گروهی با تغییر جهت به سمت ساوه، به سوی بین‌النهرین و دسته‌ی دیگر با ادامه‌ی راه از قلعه‌گلی در محور شمالی-جنوبی، با گذر از منزلگاه‌های قم، ده‌گبران، کاشان و اصفهان، به ایالت‌های جنوبی ایران عزیمت می‌نمودند.

تصویر ۷- قرارگیری قلعه‌گلی در مسیر یکی از شاخه‌های فرعی جاده ابریشم و موقعیت آن نسبت به سایر ایستگاه‌های شناسایی‌شده این جاده (Google Earth).

Figure 7- The location of the Qal'eh Geli in the route of one of the sub-branches of the Silk Road and its position in relation to the other identified stations on this road (Google Earth).

از آنجا که بخش اعظم مسیر تجارت میان کشورهای شرق و جنوب‌شرق آسیا با امپراتوری روم از سرزمین ایران می‌گذشت، بیشتر درگیری‌ها و نبردهای دولت‌های اشکانی و ساسانی با امپراتوری روم ریشه‌ی اقتصادی داشته است و به‌منظور تسلط بر جاده‌هایی بود که در امور بازرگانی و جابه‌جایی نیروهای نظامی از اهمیت فراوانی برخوردار بودند (ریاضی، ۱۳۷۴: ۴۹؛ پیرنیا و افسر، ۱۳۵۰: ۸۱)؛ بنابراین، در اواسط دوران اشکانی دادوستد در مسیر جاده‌ی ابریشم، شکل رسمی و نظام‌مندی به خود گرفت و شاهان اشکانی به‌منظور تسلط و نظارت بر این جاده، شیوه‌های مبادلاتی و برنامه‌ریزی‌های دقیقی را

پایه‌ریزی نمودند. بر اساس منابع تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی این دوران، تجار و سران اشکانی منطقه‌ی ایران و بین‌النهرین، شیوه‌هایی را برای تأمین امنیت و تسهیل رفت‌وآمد و دادوستد در طول جاده‌ی ابریشم (جاده‌ی بزرگ خراسان) به کار می‌بستند. اسناد به دست آمده از شهرهای تجاری چون دوراروپوس و هاترا بیانگر این امر هستند که اقدامات امنیتی مختلفی به‌منظور حفظ جان تجار و حراست از کالاهای آن‌ها از جمله ایستگاه‌های سواره‌نظام به‌منظور حفاظت کاروان‌ها و ایستگاه‌های میان‌راهی مجهز به امکانات مورد نیاز مسافران اعم از تجار، رهگذران و قاصدها اتخاذ می‌شده است (نیکنامی و ده پهلوان، ۱۳۹۲: ۲۳۵-۲۳۱). حتی در این برهه از تاریخ به‌منظور فراهم ساختن تسهیلات سفر و آگاه ساختن مسافران از امکانات رفاهی و مسیرهایی که از آن‌ها عبور می‌کردند، جزوه‌ها و نقشه‌های راهنمایی در اختیار آنان قرار می‌گرفت (گلجان، ۱۳۸۳: ۱۰۴). بی‌شک فعالیت‌های منطقه‌ای، متغیرهای پیچیده‌تری را در تأمین امنیت به دنبال داشته است. امروزه چنین پیچیدگی‌های امنیتی در مناطقی که نقش مهمی در تعاملات منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای داشتند، به اشکال مختلفی در قالب آثار و بناهای تاریخی مرتبط با کاربرد امنیتی برجای ماندند (نیکنامی و ده‌پهلوان، ۱۳۹۲: ۲۳۶).

نتایج حاصل از بررسی منابع مکتوب جغرافیایی و تاریخی بیانگر ناامنی راه‌های ارتباطی منطقه‌ی قم و به‌ویژه کویر شوره‌زار میان قم و ری است (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۸۷؛ گابریل، ۱۳۷۱: ۶۰). این ناامنی تا اندازه‌ای است که مورخ تاریخ قم در سده‌ی چهارم ه. ق، راه‌های منطقه را مخوف توصیف کرده و دلیل این امر را طلسمی می‌داند که توسط بلیناس در زمان حکومت قباد (۵۳۱-۴۸۸ م) در راه‌های قم تعبیه کرده است (قمی، ۱۳۶۱: ۸۷-۸۶). لذا بی‌تردید پادشاهان ساسانی به مانند اسلاف خود یعنی اشکانیان که در امر راه‌سازی و حفاظت از آن‌ها اهتمام کامل داشتند، سیاست‌های امنیتی گوناگونی چون ایجاد پایگاه‌ها و قلعه‌های نظامی در نقاط مهم جاده‌های اصلی را در پیش گرفتند. چنان‌که طبری در وصف اقدامات خسرو اول (۵۷۹-۵۳۱ م) پس از سرکوب کامل مزدکیان می‌نویسد: «انوشیروان بگفت تا پل‌های خراب دهکده‌های ویران را بهتر از آنچه بوده اصلاح کنند. به چابک‌سواران پرداخت و به تنگ‌دستانان مرکوب و لوازم داد و مقرری تعیین کرد و آتشکده‌ها را گماشتگان نهاد و راه‌ها را امن کرد و در آن بناها و دژها نهاد...» (طبری، ۱۳۷۵: ۶۴۹). این رسم در ایران دوران اسلامی نیز ادامه یافت و حتی جغرافیانگاران صدر اسلام به‌طور مستقیم به آن اشاره داشته‌اند. اصطخری در سده‌ی چهارم ه. ق در توصیف کاروانسرای دیرگچین ضمن اشاره به ناامنی منطقه و وجود دزدان و راهزنان در آن، از حضور دائم گارد سلطنتی (بدرقه سلطان) در این محل سخن می‌گوید (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۸۵-۱۸۶). ابن حوقل نیز ضمن تأیید گفته‌های اصطخری، در توصیف این منطقه می‌نویسد:

«در این بیابان دزدان و راهزنان بسیارند زیرا در تصرف یک اقلیم نیست تا مردم آن اقلیم آن را محافظت کنند بلکه فرمانروایان مختلفی بدان مسلمانند. بخشی از این بیابان از اعمال خراسان و قومس و بخش دیگر از اعمال سیستان، بخش دیگر از اعمال کرمان و فارس و اصفهان و قم و کاشان و ری است... پناهگاه دزدان در جبل کرکس کویه است، کرکس نام بیابانی است در مجاورت ری و قم که به اندازه مسیر چند روز از آن‌ها فاصله دارد و در مشرق آن‌ها واقع است» (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۴۳-۱۴۱).

ایجاد قلاع به‌منظور تأمین امنیت راه‌های مهم ارتباطی یا استقرار قوا به قصد استفاده‌ی نظامی در صورت نیاز، در امتداد راه‌های مواصلاتی، از جمله شناخته‌شده‌ترین کارکردهای قلعه‌های برجای مانده از ادوار مختلف تاریخ ایران است که در منابع نوشتاری نیز به آن‌ها اشاره شده است (خلعبری و دلریش، ۱۳۸۲: ۷؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۴۳؛ ابن رسته، ۱۳۶۵)؛ بنابراین، قرارگیری قلعه‌گلی کاج، در کنار یکی از مهم‌ترین

راه‌های ارتباطی فلات مرکزی ایران و لزوم تأمین امنیت جانی و مالی کاروان‌های تجاری، از جمله اصلی‌ترین عوامل شکل‌گیری و توسعه‌ی استقرار در این محوطه بوده است. در نتیجه، هسته‌ی اولیه‌ی استقرار قلعه‌گیلی در دوره‌ی اشکانی به صورت تأسیساتی مرتبط با راه ارتباطی پیرامون آن شکل گرفت و در دوره‌ی ساسانی، در نتیجه‌ی رونق بازرگانی و دادوستد به یک شهرک آباد تبدیل گردید. بر اساس مطالعات باستان‌شناسی، منطقه‌ی قمرود در دوران اشکانی-ساسانی بسیار پرجمعیت بوده است (کابلی، ۱۳۷۸: ۸۹). با ورود اسلام به ایران و در نتیجه‌ی رکود فعالیت‌های اقتصادی، سکونت در قلعه‌گیلی نیز به مدت چندین سده از رونق افتاد؛ اما با روی کار آمدن سلجوقیان و توجه مجدد به امور بازرگانی، با بازسازی ساختارهای معماری قلعه‌گیلی و احداث کاروانسرای سنگی در جانب جنوب‌شرقی آن، این شهرک دوباره آباد گردید. تأثیرگذاری عامل ارتباطی در شکل‌گیری و توسعه‌ی استقرار موجود در محوطه‌ی قلعه‌گیلی تا اندازه‌ی قابل‌توجهی است که با احداث راه ارتباطی جدید میان قم و تهران (ادیب کرمانی، ۱۳۹۶: ۴۷) و استفاده از مسیر غرب دریاچه‌ی حوض سلطان در سال ۱۳۰۰ ه. ق توسط اتابک، صدراعظم ناصرالدین‌شاه قاجار، قلعه‌گیلی نیز متروک گردید؛ اما این پایان کار نبود و در حال حاضر، مهم‌ترین جاده‌ی مواصلاتی منطقه، یعنی جاده‌ی قم-گرمسار درست به‌سان گذشته از کنار قلعه‌گیلی می‌گذرد.

۵. نتیجه

محوطه‌ی قلعه‌گیلی با حدود هفت هکتار وسعت، یکی از مهم‌ترین استقرارهای دوران تاریخی دشت قم است. با این وجود، به‌استثنای یک فصل کاوش (با هدف جلوگیری از تخریب محوطه توسط حفاران غیرمجاز) و بررسی‌های پراکنده‌ای که در این محوطه صورت پذیرفته است، مطالعه‌ی مستقل و هدفمندی در مورد آن انجام نشده است. همین امر سبب گردیده تا پرسش‌ها و ابهاماتی در خصوص تاریخ‌گذاری، کاربری و عوامل مؤثر در شکل‌گیری، توسعه و متروک شدن آن پابرجا باقی بماند. پژوهش حاضر، با بهره‌گیری از بررسی میدانی قلعه‌گیلی، مطالعه‌ی منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی و همچنین بررسی عکس هوایی محوطه که پیش از تخریب وسیع آن توسط عوامل طبیعی و به‌ویژه انسانی تهیه گردیده است، در راستای پاسخ‌گویی به پرسش‌های فوق برآمد. بر اساس نتایج حاصل از بررسی شواهد باستان‌شناختی به دست آمده از کاوش قلعه‌گیلی و همچنین مطالعه‌ی تطبیقی عناصر معماری و سفال-های سطحی محوطه، بنیان اولیه‌ی این محوطه به دوره‌ی اشکانی بازمی‌گردد که در طول دوره‌های ساسانی و سلجوقی نیز مورد استفاده قرار گرفته است. آنچه از بررسی موقعیت مکانی قلعه‌گیلی به دست می‌آید بیانگر این مطلب است که عامل ارتباطی، اصلی‌ترین دلیل شکل‌گیری محوطه‌ای با این وسعت در دل کویر مرکزی ایران است. مطالعه‌ی منابع مکتوب جغرافیایی و تاریخی که در آن‌ها به ذکر مهم‌ترین راه‌های منطقه اشاره شده است، آشکار می‌سازد که منطقه‌ی جغرافیایی قم به واسطه‌ی قرارگیری در مسیر یکی از شاخه‌های فرعی جاده‌ی ابریشم که ایالات جنوبی و جنوب‌غربی ایران را به بخش‌های شمالی و شمال‌شرقی آن پیوند می‌داده است، در طول دوران اشکانی و ساسانی از رونق و آبادانی بالایی برخوردار بوده است؛ چنان‌که با استناد بر شواهد باستان‌شناختی منطقه، دشت قمرود در این برهه‌ی زمانی از تاریخ ایران، تراکم جمعیتی بالایی داشته است. نکته‌ی قابل‌تأمل در خصوص راه‌های ارتباطی منطقه‌ی قم این است که منابع نوشتاری سده‌های نخستین اسلامی، بارها به ناامنی راه‌های کویر شوره‌زار میان قم و ری و در بعدی وسیع‌تر، ناحیه‌ی میان سیاه‌کوه و کرکس‌کوه در دوران ساسانی و اسلامی

اشاره داشتند. این توصیفات درست در مورد همان محلی است که امروزه قلعه‌گلی کاج در آن واقع شده است.

بی‌تردید، این عامل مخرب و بازدارنده در روند تکوین و توسعه‌ی فعالیت‌های بازرگانی، در دوران اشکانی و ساسانی که از جمله دوران‌های باشکوه اقتصادی ایران بوده است، نیز وجود داشته است. لذا، با توجه به ناامنی راه‌های منطقه در طول دوران مذکور، لزوم احداث بناهای تدافعی در جهت حفاظت از کاروان‌های تجاری که از این بخش عبور می‌نمودند، سبب گردید تا مانند سایر نقاط ایران، قلعه‌هایی در مسیر میان قم و ری نیز احداث گردد. بر اساس نتایج حاصل از بررسی میدانی محوطه قلعه‌گلی، می‌توان چنین اظهار داشت که هسته‌ی اولیه این بنا به‌عنوان قلعه‌ای نظامی با هدف تأمین امنیت فیزیکی کاروان‌هایی که از این منطقه عبور می‌نمودند، ایجاد شده است و با رونق بازرگانی و دادوستد در روزگار ساسانیان به یک شهرک آباد در کنار جاده‌ی قم به گرمسار و ری تبدیل شد که قلعه‌گلی قسمت ارگ یا حاکم‌نشین آن بوده است. در نتیجه‌ی پیروزی مسلمانان بر ایرانیان و رکود جریان فعال دادوستد در این برهه‌ی زمانی، قلعه‌گلی نیز یک دوره‌ی فترت طولانی را پشت سر نهاد؛ چنان‌که جغرافیانگاران مسلمان در سده‌های سوم و چهارم ه. ق، بارها در توصیف منازل راه اصفهان به ری از این مکان به‌عنوان بنایی متروکه نام برده‌اند. لیکن با رونق مجدد بازرگانی در دوره‌ی سلاجقه و موقعیت استراتژیک قلعه‌گلی، ضمن مرمت و بازسازی بخش‌های آسیب دیده‌ی آن، کاروانسرای سنگی در جبهه‌ی جنوب‌شرقی این بنا ساخته شد. پس از سلجوقیان نیز، استفاده از قلعه‌گلی تا دوره‌ی صفوی ادامه یافت ولی هیچ‌گاه شکوه گذشته‌ی خود را به دست نیاورد. تأثیرگذاری عامل ارتباطی در شکل‌گیری و توسعه‌ی استقرار موجود در محوطه‌ی قلعه‌گلی تا اندازه‌ای است که با احداث راه ارتباطی جدید میان قم و تهران در سال ۱۳۰۰ ه. ق توسط اتابک (صدراعظم ناصرالدین‌شاه قاجار) و استفاده از مسیر غرب دریاچه‌ی حوض سلطان، قلعه‌گلی نیز متروک گردید.

منابع

- ابن حوقل، (۱۳۴۵)، *صوره الارض*، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه، (۱۳۷۰)، *المسالک و الممالک*، ترجمه دکتر حسین قره‌چانلو، تهران: مترجم.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۴۷)، *مسالک و الممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- المقدسی، (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- ابن رسته، احمد بن عمر، (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ادیب کرمانی، غلامحسین، (۱۳۹۶ ه. ق)، *تاریخ و جغرافیای قم*، به کوشش حسین مدرس طباطبایی، تهران: وحید.
- آذرنوش، مسعود، (۱۳۸۵)، «ارگ بم و مقایسه آن با شهرهای یونانی - باختری»، در *سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، ارگ بم، لوح فشرده تصویری.
- احمدی، رسول، (۱۳۹۲)، *بررسی باستان‌شناختی قلعه‌های دوران تاریخی قم*، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی ایران، منتشرنشده.
- اتابکی، علی، (۱۳۸۷)، *بررسی جامع باستان‌شناسی استان قم*، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان قم، منتشرنشده.
- بی‌نا، (۱۳۸۳)، *جغرافیای تاریخی شهرستان قم*، به کوشش ابوالفضل عرب‌زاده، قم: زائر - آستانه مقدسه قم.
- پیرنیا، محمدکریم و افسر، کرامت‌الله، (۱۳۵۰)، *راه و رباط*، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۷۰)، «گنبد در معماری ایرانی»، گردآورنده زهره بزرگمهری، اثر، شماره ۲۰، (ویژه‌نامه گنبد).
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۹)، *سبک‌شناسی معماری ایرانی*، تهران، سروش دانش.

- جودکی عزیزی، اسدالله، افشین ابراهیمی و سید رسول موسوی حاجی، (۱۳۹۴)، «پژوهشی در مکان‌یابی دروازه دوم یا ورودی حاکم‌نشین در مجموعه تاریخی ارگ بم»، ص ۷۱، شماره ۷۱، صص ۱۳۳-۱۴۸.
- پازوکی طرودی، ناصر، (۱۳۷۶)، *استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- چوبک، (۱۳۹۱)، «سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره چهارم، شماره ۱، شماره پیاپی ۵، صص ۱۱۲-۸۳.
- خلعتبری، اللهیار، دلریش، بشری، (۱۳۸۲)، *کارکردها و نقش سیاسی و اجتماعی قلاع در تاریخ میانه ایران*، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ریاضی، محمدرضا، (۱۳۷۴)، «راه ابریشم: شکل‌گیری و پیشینه»، *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال نهم، شماره دوم، ۵۵-۴۸.
- سرلک، سیامک، (۱۳۹۴)، *گزارش بررسی مسیر انتقال فرآورده‌های نفتی نائین، کاشان، قم، ری، آرشبو پژوهشکده باستان‌شناسی*، منتشر نشده.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل والملوک*، جلد ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- عرب، کاظم، (۱۳۸۴)، «معرفی قلعه‌های تاریخی استان قم»، *نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی*، شماره ۱۱، صص ۹۵-۱۱۸.
- عرب، کاظم، (۱۳۸۵)، «کاروانسرای دیرکاج (قلعه‌سنگی محمدآباد قمرود)»، *اثر*، شماره ۴۱ و ۴۰، صفحات ۹۶-۱۱۵.
- عرب، کاظم، (۱۳۸۶)، «کاروانسراهای قم»، *گزارش‌های باستان‌شناسی*، شماره ۶، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی با همکاری اداره کل امور فرهنگی.
- عدل، شهریار، (۱۳۸۶)، «قنات‌های بم از منظر باستان‌شناسی، سیستم آبیاری در بم و پیدایش و تکامل آن از عهد پیش از تاریخ تا دوران مدرن»، *مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم- کرمان*، جلد پنجم، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری (پژوهشگاه).
- عدل، شهریار، افشین ابراهیمی و اسدالله جودکی عزیزی و شهرام زارع و محمدتقی عطایی و لیلا فاضل، (۱۳۹۳)، «پایه‌گذاری روش علمی برای تاریخ‌گذاری مطلق خشت و چینه»، *سخنرانی در دوازدهمین گردهم‌آیی سالانه‌ی باستان‌شناسی ایران*، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری.
- علایی مقدم، جواد، (۱۳۹۴)، «بررسی ساختار ارتباطی و اجتماعی خرده منطقه‌ای دوران اشکانی بر اساس مطالعات باستان‌شناختی، مطالعه موردی: مجموعه محوطه‌های اشکانی منطقه کولک سیستان»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دوره ۵، شماره ۸، بهار و تابستان، صص ۷۹-۹۸.
- فخار، زرین، (۱۳۷۸)، *استحکامات و قلاع دفاعی در ایران دوره ساسانی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، به راهنمایی دکتر ناصر نوروز زاده چگینی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۶۱)، *تاریخ قم*، تصحیح و تحشیه سید جلال‌الدین طهرانی، تهران: توس.
- کابلی، میرعباس‌دین، (۱۳۷۸)، *بررسی‌های باستان‌شناسی قمرود*، گزارش‌های باستان‌شناسی، ضمیمه ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کوثری، یحیی، توحیدی، فائق، حریرچیان، ایرج، (۱۳۶۴)، *گزارش بررسی و حفاری قلعه‌گلی محمدآباد قمرود*، آرشبو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان قم، منتشر نشده.
- گابریل، آلفونس، (۱۳۷۱)، *عبور از صحاری ایران*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- گلجان، مهدی، (۱۳۸۳)، *میراث مشترک (نظری اجمالی بر حوزه فرهنگ و تمدن شرق ایران و ماوراءالنهر از کوروش تا تیمور)*، تهران: امیرکبیر.
- منشی کرمانی، ناصرالدین، (۱۳۶۴)، *نسانم الاسحار من لطائف الاخبار در تاریخ وزرا*، به تصحیح و مقدمه و تعلیق میر جلال‌الدین حسینی ارموی، تهران: اطلاعات.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۶۶)، «سنگ لاجورد و جاده بزرگ خراسان»، *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال اول، شماره دوم، صفحات ۱۲-۲.
- مستوفی، احمد، (۱۳۵۰)، «حوضه مسیله»، *گزارش‌های جغرافیایی*، شماره ۵، تهران: دانشگاه تهران.

- مهریار، محمد، (۱۳۸۳)، «سیمای تاریخی ارگ بم»، اثر، شماره‌های ۳۶ و ۳۷، صص ۳۹-۷۲.
- محمدی‌فر، یعقوب، (۱۳۸۷)، *باستان‌شناسی و هنر اشکانی*، تهران: سمت.
- موسوی حاجی، سید رسول، (۱۳۸۲)، *پژوهشی در باستان‌شناسی زرتنگ دوره اسلامی (بررسی میدانی محوطه اسلامی زاهدان کهنه واقع در شرق سیستان)*، پایان‌نامه دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- محمدی‌فر، یعقوب، (۱۳۸۴)، *بررسی و تحلیل آثار و استقرارهای اشکانی در زاگرس مرکزی*، پایان‌نامه دکتری باستان‌شناسی، به راهنمایی دکتر محمد رحیم صراف، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- منتظرظهوری، مجید، (۱۳۹۰)، «بررسی الگوی استقرار شهری در دوره انتقال از ساسانی به قرون اولیه اسلامی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، به راهنمایی دکتر حسن کریمیان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- ناومان، رودلف، (۱۳۷۴)، *ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- نیکنامی، کمال‌الدین و همکاران، (۱۳۸۵)، «تحلیل باستان‌شناختی استقرارهای اشکانی در زاگرس مرکزی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، دوره ۵۷، شماره ۲- ۱۸۰.
- نیکنامی، کمال‌الدین و ده‌پهلوان، مصطفی، (۱۳۹۲)، «شکل‌گیری راه ابریشم در پرتو امنیت، مطالعه موردی: آثار و یافته‌های باستان‌شناختی پیرامون جاده از سمنان تا گرمسار»، *ژئوپلیتیک*، سال نهم، شماره دوم، صفحات ۲۵۵-۲۳۰.
- هرینک، ارنی، (۱۳۷۶)، *سفال ایران در دوران اشکانی*، ترجمه حمیده چوبک، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- هرمان، جورجینا، (۱۳۷۳)، *تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان*، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- AdibKermani, Gh. H. (2017). *History and Geography of Qom*, by Hossein Modarresi Tabatabai, Tehran: Vahid [in Persian].
- Adl, Sh, Ebrahimi, A, Judaki Azizi, A, Zare, Sh, Ataei, M, T, Fazel, L. (2014). "Establishment of a scientific method for the absolute dating of clay and stratification", Lecture at the 12th Annual Archaeological Conference of Iran, Tehran: The research institute of Cultural Heritage, Handicraft and Tourism Organisation [in Persian].
- Adl, Sh. (2007). "Bam Aqueducts from the Archaeological Perspective, Irrigation System in Bam, and Its Origin and Evolution from Prehistory to Modern Times", The Articles series of the Third Congress of the Architecture and Urbanism History of Iran, Bam-Kerman Citadel, Volume 5, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization (Research Institute) [in Persian].
- Ahmadi, R. (2013). "Archaeological Survey of Qom Historical Castles", Archive of the Archaeological Research Institute of Iran, unpublished [in Persian].
- Alaei Moghadam, J. (2015). "Study of communication and social structure of the Parthian sub-regions based on archaeological studies, a case study: a collection of Parthian sites in Kulk Sistan region", *Iranian Archaeological Research*, Volume 5, No. 8, Spring and Summer, pp. 79-98 [in Persian].
- Al-Maqdisi. (1982). *Ahsan al-taqasim fi Maarefa al-aqalim*, translated by Ali naghzi Monzavi, Tehran: Authors and Translators Company [in Persian].
- Arab, K. (2005). "Introduction of the historical castles of Qom province", *Letter of the Cultural Heritage Research Institute*, No. 11, pp. 95-118 [in Persian].
- Arab, K. (2006). "Deyr kaaj Caravanserai (Mohammadabad Qomroud Stone Castle)", *Asar*, No. 41 and 40, pages 96-115 [in Persian].
- Arab, K. (2007). "Caravanserai of Qom", *Archaeological Reports*, No. 6, Tehran: Archaeological Research Institute in collaboration with the General Department of Cultural Affairs [in Persian].
- Atabaki, A. (2008). *Comprehensive Archaeological Survey of Qom Province*, Archive of the General Department of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Qom Province, unpublished [in Persian].

- Azarnoush, M. (1994), *The sasanian Manour House at Hajiabad*, Iran, Firenze, casa editorice le letter.
- Azarnoush, M. (2006). "Bam Citadel and its comparison with Greek-Western cities", in the third congress of the history of architecture and urbanism of Iran, Bam Citadel, video CD [in Persian].
- Chubak.(2012). "Pottery of the Islamic period of the ancient city of Jiroft", *Archaeological Studies*, Volume 4, No.1, Serial No. 5, pp. 112-83 [in Persian].
- Colledge, M. A. R. (1977), *Parthian Art*, London.
- Fakhar, Z. (1999). Fortifications and fortresses in Sassanid Iran, Master Thesis in Archeology, under the guidance of Dr. Nasser NorouzzadehChegini, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran [in Persian].
- Gabriel, A. (1992). *Crossing the Sahara of Iran*, translated by Faramarz Najd Samiei, Mashhad: Razavi Quds shrine publishing House [in Persian].
- Goljan, M. (2004). *Common Heritage (a brief overview of the culture and civilization of eastern Iran and Transoxiana from Cyrus to Timour)*, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Herink, E. (1997). *Iranian pottery during the Parthian period*, translated by HamidehChubak, Tehran: Country Cultural Heritage Organization (Research Institute) [in Persian].
- Herman, G. (1994). *The Revival of Art and Civilization in Ancient Iran*, translated by MehrdadVahdati, Tehran: University Publishing Center [in Persian].
- Ibn Hawqal, A. (1966). *Surat al-'Ard*, translated by Ja'far Shoar, Tehran: Iranian Culture Foundation [in Persian].
- Ibn Khordadbeh.(1991). *Masalik al-mamalik*, translated by Dr. Hossein QaraChanlu, Tehran: Motarjem [in Persian].
- Ibn Rustah, Ahmad Ibn Umar. (1986). *al-A'lāq al-Nafisa*, translated by Hossein QaraChanlu, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Istakhri, Abu Ishaq Ibrahim.(1968).*Masalekva al-Mamalek*, by IrajAfshar, Tehran: Book Translation and Publishing Company [in Persian].
- Judaki Azizi, A, Ebrahimi, A, Mousavi Haji. S, R. (2015). "Research in locating the second gate or the ruler entrance in the historic complex of Bam Citadel", *Soffeh*, No. 71, pp. 133-148 [in Persian].
- Kaboli, M, A. (1999). *Archaeological Surveys of Qomroud*, *Archaeological Reports*, Appendix 2, Tehran: Country Cultural Heritage Organization [in Persian].
- Keal, E. J. and Marguerite, J. (1981), "The Galeh Yazdigird Pottry: A Statical Approach", *Iran*, XIX, pp. 33-80.
- Keall, E. J (1989), "Ayvan(or Tag)-Khosrow", *Encylopaedia Iranica*, vol III, Routledge & Kegan Paul, London and New York, pp. 155-159.
- Khalatbari, A, Delrish, B. (2003). *Functions and political and social role of castles in the median history of Iran*, Tehran: Shahid Beheshti University Press [in Persian].
- Kleiss, W. (1981), "Mittelalterliche Burgen im zentraliranischen Hochland", *AMIT* 14, pp. 95-116.
- Kowsari, Y, Tohidi, F, Harirchian, I.(1985). Report on the study and excavation of Geli Castle of Mohammadabad Qomroud, Archive of the General Department of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Qom Province, not published [in Persian].
- Majidzadeh, Y. (1987). "Azure Stone and the Great Road of Khorasan", *Archeology and History*, First Year, Second No.pp. 2-12 [in Persian].
- Majidzadeh, Y. 1982, "Lapis Lazuli and tge Greate Khorasan Road", *Paleorint*, Volume 8, Numero 1.
- Mehryar, M. (2004). "Historical appearance of Bam Citadel", *Asar*, Nos. 36 and 37, pp. 39-72 [in Persian].

- Mohammadifar, Y. (2005). Study and analysis of Parthian works and settlements in the Central Zagros, PhD thesis in Archeology, under the guidance of Dr. Mohammad Rahim Sarraf, Faculty of Literature and Humanities, TarbiatModares University [in Persian].
- Mohammadifar, Y. (2008). Parthian Art and Archeology, Tehran: Samt [in Persian].
- Montazer Zohori, M. (2011). Study of the settlement pattern of Semirom city in the transition period from Sassanid to early Islamic centuries, Master Thesis in Archeology, under the guidance of Dr. Hassan Karimian, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran [in Persian].
- Mostofi, A. (1971). "The Masileh Basin ", Geographical Reports, No. 5, Tehran: University of Tehran [in Persian].
- Mousavi Haji, S, R. (2003). A Research in the Smart Archeology of the Islamic Period (Field Survey of the Islamic Site of Old Zahedan Located in East Sistan), PhD Thesis in Archeology, Faculty of Literature and Humanities, TarbiatModares University [in Persian].
- Munshi Kermani, N. (1985). Nisaim al-Ashar min Lata'im al-Akhbar in the history of ministers, corrected, introduced and annotated by Mir Jaleddin Hosseini Armavi, Tehran: Etelaat [in Persian].
- Nawman, R. (1995). The Ruins of Takht-e Soleiman and Soleiman Prison, translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran: Cultural Heritage Organization [in Persian].
- Niknami, K & et al. (2006). "Archaeological Analysis of Parthian Settlements in the Central Zagros", Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Volume 57, No. 2- 180 [in Persian].
- Niknami, K, Dehpahlavan, M. (2013). "The formation of the Silk Road in the light of security, a case study: Archaeological artifacts and findings around the road from Semnan to Garmsar", Geopolitics, 9th year, Second No. pages 255-230 [in Persian].
- Pazouki Taroudi, N. (1997). Defensive Fortifications in Islamic Iran, Tehran: Cultural Heritage Organization [in Persian].
- Pirnia, M, K. (1991). "Dome in Iranian Architecture", compiled by Zohreh Bozorgmehri, Asar, No. 20, (Special issue of Gonbad) [in Persian].
- Pirnia, M, K. (2010). Stylistics of Iranian Architecture, Tehran, Soroushe Danesh [in Persian].
- Pirnia, M, K. Afsar, K. (1971), Way and ligament, Tehran: National Organization for the Protection of Ancient monuments of Iran [in Persian].
- Qomi, Hassan Ibn Mohammad Ibn Hassan. (1982). History of Qom, corrected and annotated by SeyyedJaleddinTehrani, Tehran: Toos [in Persian].
- Rether, O. (1939), "Sasanian Architecture", in "A survey of Persian art", ed by Arthur Upham Poee, vol. 2, oxford university Prss, pp. 493-578.
- Riazi, M, R.(1995)."The Silk Road: Formation and Background", Archeology and History, 9th year, No. 2, 55-48 [in Persian].
- Sarlak, S. (2015). Report on studying the transmission route of petroleum products in Naein, Kashan, Qom, Rey, Archive of the Archaeological Research Institute, unpublished [in Persian].
- Scerrato, U. (1970), "La Missione Archeologica Italia Nel Sistan Persiano", *Il veltro Rivista Della civilla Italian*, Anoo XVI.
- Shokoohy, M. 1983, "The Sasanian Carvanserai Of Dayr-I Gachin, South Of Ray, Iran", *Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies*, XLVI. 3, pp 445- 461, London.
- Tabari, Mohammad IbnJarir. (1996). Tarikh-i Tabari or " History of the Prophets and Kings", Volume 2, translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Asaatir [in Persian].
- Without a name.(2004). Historical Geography of Qom, by Abolfazl Arabzadeh, Qom: Zaer - Holy Threshold of Qom [in Persian].

